

de Jong Gierveld, J., & van Tilburg, T.G. (1992). Triangulatie in operationaliseringsmethoden. In G.J.N. Bruinsma & M.A. Zwanenburg (Eds.), *Methodologie voor bestuurskundigen: Stromingen en methoden* (pp. 273-298). Muiderberg: Coutinho.

11 Triangulatie in operationaliseringsmethoden¹

J. de Jong Gierveld en T.G. van Tilburg (Nidi en Vrije Universiteit Amsterdam)

11.1 Inleiding

Binnen de methodologen-sector van de sociale wetenschappen zijn duidelijk herkenbaar verschillende typen 'bedrijvers van wetenschap' werkzaam.

Een grove typering doet ons methodologen onderscheiden die zich vooral roeren op het terrein van de 'gangbare' methoden en technieken, ook wel de kwantitatieve richting genoemd. Anderen houden zich in hoofdzaak bezig met de zogenaamde kwalitatieve of interpretatieve methoden. Swanborn wordt beschouwd als één van de aanhangers van de kwantitatieve richting: te bestuderen onderzoeken moeten langs de meetlat gelegd worden van de algemeen geldende regulerende ideeën of doeleinden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek (Swanborn, 1990b). In discussie tredend met Smaling en Maso, aanhangers van de kwalitatieve methoden, over het begrip 'objectiviteit' in sociaal-wetenschappelijk onderzoek stelt Swanborn dat de kern van het begrip objectiviteit naar zijn mening in de volgende stelling verwoord kan worden:

Bij elk onderzoek moet volstrekt duidelijk zijn of de onderzoeker zich op de gebruikelijke gedachte baseert dat de onderzoeksresultaten dezelfde zouden moeten zijn wanneer een ander het onderzoek zou hebben uitgevoerd (ware dat mogelijk geweest), dan wel dat de onderzoeker meent dat de verkregen resultaten niet generaliseerbaar behoeven te zijn naar andere onderzoekers (. . .) Het gaat erom dat er naar gestreefd wordt dat de resultaten zo weinig mogelijk mede bepaald worden door specifieke eigenaardigheden van deze toevallige onderzoeker. Het gaat erom op een zodanige manier een onderzoek op te zetten, dat de kans op invloed van dergelijke specifieke eigenaardigheden geminimaliseerd wordt (Swanborn, 1990, 51).

¹ De tekst van deze bijdrage is in enigszins gewijzigde vorm ook gepubliceerd in de bundel uitgegeven bij de gelegenheid van het afscheid van P.G. Swanborn als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

De auteurs danken J.J. Hox voor zijn ondersteunende werkzaamheden in de vorm van het programmeren van de testen op robuustheid van alpha- en H-waarden.

De welgemoede 'standaard' onderzoeker zal dan volgens Swanborn aan replicatie van zijn onderzoek doen (voorzover dat kan) en toetsen op betrouwbaarheid en validiteit inzetten.

Bij de verschillende technieken die kunnen worden ingezet om de kwaliteit van het onderzoek te bepalen en vast te leggen (we komen hierop nog nader terug), behoort onder andere de controle op en verantwoording van de *keuze* van databronnen dan wel meetinstrumenten.

Een verwante vraag daarbij is of de onderzoekers die bepaalde meetinstrumenten hebben ontwikkeld of gekozen voor de empirische bepaling van een bepaald concept of maatschappelijk verschijnsel, door hun onderzoeksactiviteiten *hetzelfde* concept of verschijnsel hebben vastgelegd/gerepliceerd (Swanborn), dan wel *uiteenlopende perspectieven* (Maso en Smaling, 1990) op het verschijnsel hebben bepaald. Wij vermoeden dat een methodoloog als Denzin (1970), die de positieve aspecten van enerzijds het kwantitatief en anderzijds het kwalitatief georiënteerd onderzoek tracht te combineren, in deze situatie zou hebben gekozen voor het gelijktijdig inzetten van beide (of eventueel meer) typen meetinstrumenten in één onderzoeksdesign om op deze wijze werkend de methodologische vertekening, de *bias* van instrument één op te vangen met instrument twee en omgekeerd. Voor de laatstgenoemde werkwijze wordt de term *triangulatie* gebruikt.

Dergelijke ideeën worden ten onzent eveneens gepropageerd door Nievaard (1990), Smaling (1990), Teunissen (1985) en Wester (1987, 1990).

Ondanks het feit dat velen schrijven over de voordelen van triangulatie, wordt deze methode niet frequent in praktijk gebracht. Van de weinige voorbeelden in ons land kunnen we hier noemen de studies van Teunissen (1985) en van De Jong Gierveld (1987b). Het is onze bedoeling in deze bijdrage de methode van triangulatie onder andere toe te passen door het inzetten van enkele veel gehanteerde operationalisering van één verschijnsel in één onderzoeksdesign. Het doel van deze studie is te achterhalen of deze meetinstrumenten inderdaad kunnen worden opgevat als hetzelfde verschijnsel replicerend metend, dan wel leiden tot een aantal uiteenlopende perspectieven op het bedoelde verschijnsel. Deze bedoeling sluit overigens op interessante wijze aan bij bepaalde recente ontwikkelingen in de wereld van het conceptualiseren en operationaliseren. Veel meer dan in het verleden wordt thans de nadruk gelegd op een nauwkeurige bepaling van de kwaliteitsaspecten van meetinstrumenten. We treffen dit aan in het alledaagse leven, waar kadasters zich

toeleggen op het op nieuwe wijze vaststellen van de omvang van percelen, startend vanuit gewijzigde geometrische inzichten.

Evenzo worden gaandeweg meer en meer gedetailleerde kwaliteitseisen gesteld aan de operationalisering van deze in gebruik zijn in het empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

Zo besteedt Milardo (1989) uitgebreid aandacht aan de procedures die algemeen in gebruik zijn om de netwerken van sociale relaties van ondervraagden te achterhalen. Enerzijds onderscheidt hij de instrumenten die gericht zijn op de meting van psychologisch relevante netwerken (er wordt gevraagd naar de mensen die als meest belangrijk voor de persoon worden gezien) en anderzijds instrumenten die het dagelijks interactiepatroon registreren (bij voorbeeld via dagboekmethoden). Uit zijn experimenten, waarin beide typen van meetinstrumenten worden ingezet voor de bepaling van netwerken van gehuwden, blijkt dat er slechts minimale overlap bestaat in de netwerkleden die door de verschillende meetinstrumenten worden geregistreerd. Slechts 25% van de benoemde netwerkleden komt in de registraties van *beide* typen van meetinstrumenten voor. Verder is gebleken dat de omvang van het relatienetwerk zoals gemeten via de psychologische benadering geen enkele relatie vertoont met de omvang zoals geregistreerd via de dagboekmethoden. Milardo concludeert dat "psychological and interactive networks tap unique aspects of an individual's life space, suggesting a theoretical and substantive significance that goes well beyond the explicit issue of methodological refinement" (Milardo, 1989, 165).

De tijd lijkt rijp te zijn om de principes van de data-triangulatie toe te passen ten behoeve van de kwaliteitsbepaling van enkele veel gehanteerde eenzaamheidsmeetinstrumenten. Einde jaren zeventig en begin jaren tachtig werden in de Verenigde Staten en in Nederland onafhankelijk van elkaar meetinstrumenten voor eenzaamheid ontwikkeld, die inmiddels elk in vele onderzoeken respectievelijk in de Verenigde Staten en Nederland zijn toegepast. Beide instrumenten zijn reeds enkele malen in methodologische verhandelingen naast elkaar gezet: de psychometrische kenmerken van beide instrumenten werden daarbij vergeleken en gewaardeerd (Marangoni en Ickes, 1989; Russell, 1982). Beide instrumenten zijn onlangs in één empirische studie gebruikt en in dit hoofdstuk zal verslag worden gedaan van de resultaten van de inzet van beide instrumenten. We zullen bezien of deze resultaten aanleiding geven tot de conclusie dat van replicatie dan wel van aanvullende perspectieven op het verschijnsel eenzaamheid moet worden gesproken.

Beide hier genoemde instrumenten vallen binnen de strikt

kwantitatieve benadering van *research designs* en vertonen op die grond relatief weinig methoden-variatie. We willen binnen het kader van triangulatie tevens een meer kwalitatieve benadering van het verschijnsel eenzaamheid in het design inbrengen. Het zal duidelijk zijn dat de methoden van observatie daarbij minder geschikt zijn; ook in dit geval moeten we ons richten op de mogelijkheden van verbale interactie tussen onderzoeker en betrokkene. In concreto betekent dit dat we een open vraag over eenzaamheid in de vragenlijst opnemen en via inhoudsanalyse van de antwoorden op deze vraag zullen proberen nadere informatie te verkrijgen over de validiteit van de verschillende eenzaamheidsmeetinstrumenten.

Achtereenvolgens zal hier dan aandacht worden besteed aan de karakteristieken van (data-)triangulatie en de criteria die worden aangelegd in de vergelijkende studie. Vervolgens komen de kenmerken van beide eenzaamheidsschalen aan de orde. De empirische vergelijking en de resultaten daarvan worden aansluitend gerapporteerd.

Daarna gaan wij over tot de inhoudsanalyse van de open vraag naar eenzaamheid, terwijl we afsluitend tot een samenvattende conclusie proberen te komen over de validiteit van de verschillende meetinstrumenten.

11.2 Het begrip triangulatie: een literatuuroverzicht

De term triangulatie is ontleend aan de landmeetkunde. Triangulatie betreft een methode voor de bepaling van de plaats van punten in de ruimte. Hierbij worden in het onbekende punt de richtlijnen gemeten naar minstens drie bekende punten. Men zal daarbij bijna altijd voor controle zorgen door te richten op meer dan drie (liefst vijf of zes) gegeven punten (Schermerhorn & Van Steenis, 1953).

In de sociale wetenschappen is de triangulatie-gedachte niet onbekend. Zo schreven Webb, Campbell, Schwartz en Sechrest (1966, 3)

Once a proposition has been confirmed by two or more independent measurement processes, the uncertainty of its interpretation is greatly reduced. The most persuasive evidence comes through a triangulation of measurement processes. If a proposition can survive the onslaught of a series of imperfect measures, with all their irrelevant error, confidence should be placed in it. Of course, this confidence is increased by minimizing

error in each instrument and by a reasonable belief in the different and divergent effects of the sources of error.

En

The usual procedural question asked is: Which of the several available data-collection methods will be best for my research problem? We suggest the alternative question: Which set of methods will be best? – with “best” defined as a series which provides data to test the most significant threats to a comparison with a reasonable expenditure of resources (*ibid*, 174-175) (. . .) flexibility of thought is required to handle the reactive measurement effects which are the most systematic weakness of all interview and questionnaire studies. These error threats are also systematically present in all observation studies in which the presence of an observer is known to those under study. To varying degrees, measurements conducted in natural settings, without the individual’s knowledge, control this type of error possibility. In all of them – hidden observation, contrived observation, trace analysis, and secondary records – the individual is not aware of being tested, and there is little danger that the act of measurement will itself serve as a force for change in behavior or elicit role-playing that confounds the data (*ibid*, 175).

De auteurs wijzen verder onder andere op de gevaren van het uitsluitend afgaan op verbale reacties en uitingen van mensen, zonder rekening te houden met verschillen in verbale begaafdheid en vooral zonder rekening te houden met *stiltes* in gesprekken.

Denzin (1970, 301) maakt het idee van triangulatie *The use of multiple methods in the study of the same object* tot de rode draad van zijn methodologische handboek *The research act*. Generaties van sociale wetenschappers zijn opgevoed met zijn ideeën.

Ook in de jaren tachtig blijft triangulatie een onderwerp waaraan zorgvuldig aandacht wordt besteed. Zo kunnen we wijzen op de studie van Miles en Huberman (1984). Zij besteden daarin als volgt aandacht aan de inzet van triangulatie: “Stripped to its basics, triangulation is supposed to support a finding by showing that independent measures of it agree with it or, at least, don’t contradict it” (*ibid*, 234). Na het presenteren van een uitgebreid voorbeeld waarin de onderzoekers zelf gebruik maakten van triangulatie sluiten zij het hoofdstuk af met de volgende uitspraak:

Perhaps our basic point is that triangulation is a state of mind. If you self-consciously set out to collect and double-check findings, using multiple sources and modes of evidence, the verification process will largely be built into the data-gathering process, and little more need be done than to report on one’s procedures (*ibid*, 1984, 235).

Binnen de Nederlandse methodologenwereld is op verschillende momenten aandacht besteed aan triangulatie. Zo gaat Teunissen (1985) in een speciaal boeknummer van het tijdschrift *Mens en Maatschappij* met als titel 'Betekenis en interactie' uitgebreid in op triangulatie. Hij blijft niet stilstaan bij beschouwingen, maar voegt voorbeelden toe van toepassingen afkomstig uit zijn eigen onderzoekspraktijk.

11.3 Het meten van eenzaamheid

In april 1979 werd in Los Angeles een conferentie georganiseerd waar onderzoekers werkzaam op het terrein van eenzaamheid elkaar troffen. Op deze conferentie bleek dat men zowel aan de UCLA te Los Angeles als aan de Vrije Universiteit te Amsterdam doende was met de ontwikkeling van meetinstrumenten voor eenzaamheid, waartoe in beide gevallen een schaal behoorde. De *UCLA Loneliness Scale* was *unidimensioneel* van aard (Russell, Peplau en Cutrona, 1980), daarnaast was de Nederlandse Eenzaamheidsschaal *multidimensioneel* van aard (De Jong Gierveld en Raadschelders, 1982).

De oorspronkelijke *UCLA Loneliness Scale* heeft een revisie ondergaan in het begin van de jaren tachtig. Tevens werd een verkorte versie van slechts 4 items op de markt gebracht. Ook de Eenzaamheidsschaal van De Jong Gierveld is in de jaren tachtig verder uitgewerkt, waarbij onder andere een unidimensionele (deel-)schaal voor de meting van gevoelens van gemis inzake tevredenstellende relaties is ontwikkeld (De Jong Gierveld en Kamphuis, 1985).

Wanneer in deze studie beide schalen zullen worden vergeleken, moet allereerst worden bezien of het achterliggende concept eenzelfde definiëring of conceptualisering kent. Aan de UCLA-schaal ligt de volgende omschrijving van eenzaamheid ten grondslag: "Loneliness is the unpleasant experience that occurs when a person's network of social relations is deficient in some important way, either quantitatively or qualitatively" (Perlman en Peplau, 1981, 31). De omschrijving van eenzaamheid van De Jong Gierveld (1984, 45) luidt:

het subjectief ervaren van een onplezierig of ontoelaatbaar gemis aan (kwaliteit van) bepaalde sociale relaties. Eenzaamheid omvat zowel een als onplezierig of ontoelaatbaar ervaren tekort aan gerealiseerde contacten, als het feit dat bepaalde relaties een zekere mate van intimiteit, zoals gewenst, niet bereiken. Het gaat daarbij om een verschil tussen de gerealiseerde contacten met andere mensen en de contacten zoals men die voor zichzelf zou wensen.

Beide omschrijvingen vallen in de categorie van conceptualisering, die eenzaamheid opvatten als een cognitief proces rond de perceptie en waardering van de sociale relaties (Russell, 1982).

Bij de constructie van de UCLA-schaal is uitgegaan van een oorspronkelijke set van 25 items, "the sampling of items (. . .) was un-systematic; the only criterion was to eliminate very extreme statements" (Russell, 1982, 90). Deze set items is voorgelegd aan twee groepen van studenten. De uiteindelijk geselecteerde schaal bestaat uit twintig items. De selectie van deze items is gebaseerd op de hoogte van de item-totaal correlaties, die minstens .50 diende te zijn. Een tweede versie van de UCLA-schaal werd korte tijd later gerealiseerd. In deze versie is er secuur voor gezorgd dat de schaal zou bestaan uit positief, zowel als negatief geformuleerde items. Men bereikte dit door van de oorspronkelijke set van twintig negatief geformuleerde items er tien om te verwoorden van negatief tot positief: "items were written to reflect as nearly as possible the opposite of the original scale items" (Russell, 1982, 90). Deze en enkele andere items werden opnieuw voorgelegd aan een sample van studenten. De tien positief geformuleerde en de tien negatief geformuleerde items die het hoogst correleren met de score van de studenten op een directe vraag naar eenzaamheid, werden opgenomen in de uiteindelijke versie van de UCLA-schaal. De betrouwbaarheidsmaat alpha voor deze schaal is .94. De schaal bleek hoog te correleren met onder andere de Beck Depression Inventory ($r = .62$) en de Costello-Comrey Depression scale ($r = .55$).

Voor gebruik in het nederlandstalig onderzoek hebben we 16 van de 20 items gebruikt. Vier items moesten uitvallen omdat een passende vertaling naar het Nederlands onmogelijk bleek, c.q. een te grote overlap vertoonde met een item uit de Nederlandse schaal; de tekst van de 16 resterende items is opgenomen in bijlage 1.

De hier te behandelen schaal voor eenzaamheid die in Nederland is ontwikkeld, kan worden beschouwd als de nadere uitwerking van de kern-dimensie van een meer-dimensionele meting van eenzaamheid (Voor de tekst van de schaalitems, zie bijlage 2). Deze operationalisering van eenzaamheid is tot stand gekomen als resultaat van een proces dat in vier fasen kan worden uiteengelegd (zie voor een meer uitgebreide beschrijving van deze fasen: De Jong Gierveld, 1985).

Onderzoeksfase 1 bestond uit de analyse van geschreven documenten. Dit betrof 114 opstellen over eenzaamheid, afkomstig van bezoekers van een ontmoetingsruimte voor alleenstaanden. Analyses wazen uit dat naast een gemeenschappelijke kern van eenzaamheidsgevoe-

lens 'typen van gemisgevoelens', ook verschillende andere eenzaamheidsdimensies waren te herkennen, zoals 'de mate waarin eenzaamheid als tijdelijk dan wel als uitzichtloos werd ervaren' en 'de perceptie van eigen (on)vermogens om uit de eenzaamheidssituatie te geraken'. Uit de opstellen werden 110 uitspraken geselecteerd die aan de verschillende dimensies van eenzaamheid refereerden.

In *onderzoeksfase 2* werd een selectie uit deze 110 uitspraken, opgenomen als onderdeel van een uitgebreid open interview met 59 vrouwen en mannen. In dit gesprek was veel ruimte gereserveerd voor de persoonlijke opvattingen van de ondervraagden. Het opsporen van nog ontbrekende dimensies binnen het verschijnsel eenzaamheid was daarvan de bedoeling. De antwoorden van de ondervraagden op de ingezette items bleken inderdaad te clusteren in de dimensies zoals in fase 1 herkend.

In *onderzoeksfase 3* werd een *survey*-onderzoek ontworpen en uitgevoerd. Aan in totaal 556 ondervraagden werd een half-gestructureerd interview afgenomen. Het multi-dimensionele meetinstrument voor eenzaamheid zoals dat inmiddels was ontwikkeld, werd getoetst. Op basis hiervan konden drie typen van eenzame mensen onderscheiden worden. De kerndimensie van eenzaamheid – de typen van gemisgevoelens omvattend – bleek een opmerkelijke stabiliteit te vertonen. In deze dimensie zijn deelverzamelingen van items opgenomen, namelijk (1) gemisgevoelens met betrekking tot een partner, iemand die speciaal bij je hoort, (2) de mate waarin men een leegte, resp. een gemis aan gezelligheid ervaart, en (3) de mate waarin men verlatenheid van derden ervaart. De kerndimensie omvat dus zowel items die gevoelens van emotionele als van sociale isolatie indiceren (Weiss, 1973).

De bedoeling van *onderzoeksfase 4* was om een meetinstrument voor de kerndimensie van eenzaamheid te ontwikkelen, dat met behoud van de reeds verworven positieve karakteristieken² geschikt zou zijn voor toepassing in grootschalig *survey*-onderzoek. Daarbij werd gestreefd naar een aantal items van omstreeks 10 à 12, naar robuustheid van de items voor uiteenlopende groepen van ondervraagden, waaronder matig en sterk eenzame mensen. De vervolgens ontwikkelde schaal bestaat uit 11 items, 5 positief geformuleerde en 6 negatief geformuleerde items omvattend. De schaal voldoet aan de meettheoretische vereisten van het Rasch-model (zie Jansen en Dessens, in dit boek). Dit houdt onder andere in dat de in de schaal opgenomen items in principe op vergelijkbare wijze toepasbaar zijn op verschillende populaties: op vrouwen en op mannen, op werkenden en niet-werkenden, op sterk en

op zwak eenzamen. Er is dus geen sprake van *item-bias* tussen deze groepen. De schaal is unidimensioneel. Alle items hebben betrekking op hetzelfde achterliggende latente kenmerk van typen van gemisgevoelens. Een instemmend antwoord op een item van de schaal is een strikt monotone functie van het latente kenmerk. Het aantal ingestemde antwoorden (na omcodering van de negatief geformuleerde) is een voldoende gegeven voor de schatting van zowel de item- als de persoonsparameter ten opzichte van het onderliggend continuum (De Jong Gierveld en Kamphuis, 1985; De Jong Gierveld en Van Tilburg, 1987).

Daarnaast werden twee *directe eenzaamheidsbenaderingen* in de vragenlijst opgenomen:

- 1 de uitspraak "Ik voel me soms wel eens eenzaam"; een uitspraak die eerder werd gehanteerd en gerapporteerd in, onder andere, De Jong Gierveld (1969, 1984).
- 2 en directe *self-rating*: "Als we de mensen zouden indelen in niet eenzaam, matig eenzaam, sterk eenzaam, zeer sterk eenzaam, waar zoudt u zich dan toe rekenen?" (De Jong Gierveld, 1984).

11.4 Criteria voor een vergelijkende analyse

Voor de kwaliteitsbepaling van meetinstrumenten heeft men informatie nodig over een aantal criteria. Het gaat om de volgende criteria:

- 1 *Betrouwbaarheid*; een maat voor de stabiliteit in de tijd, over verschillende meetmomenten heen en/of over verschillende onderzoekers heen. Voor schalen wordt in dit verband o.a. de stabiliteit over (parallele) deelverzamelingen van de geselecteerde items heen gehanteerd. Als regel wordt in dit verband de score Cronbach's *alpha* gehanteerd. Deze maat geeft een ondergrensschatting van de testbetrouwbaarheid; de coëfficiënt is gelijk aan de testbetrouwbaarheid als de delen van een test parallel zijn. Deze coëfficiënt is afhankelijk van de spreiding van de test-scores in de steekproef en van het aantal items in de test (De Zeeuw, 1978, 200).
- 2 *Robuustheid* over sub-samples van ondervraagden heen.

2 Aansluiting bij de directe belevingswereld van de eenzamen door gebruik van statements die zij zelf hebben geformuleerd, items die zowel emotionele als sociale isolatie bestrijken, items die ongeveer half om half positief en negatief geformuleerd zijn, items die verschillende intensiteiten van eenzaamheid indiceren.

If we want our theories to be generalizable across a variety of settings or with respect to a variety of phenomena (say, different forms of aggression), then we obviously need to conceptualize our variables in such a way that propositions that contain these variables can be applied across such settings and diverse phenomena. (...) The general point that needs to be stressed is that whenever measurement comparability is in doubt, so is the issue of the generalizability of the corresponding theory. (...) tests of the theory will require an assessment of measurement comparability. (Blalock, 1982, 29-30)

Robuust betreft hier de mate waarin schaal-karakteristieken mogen afwijken, wanneer verschillende deelpopulaties van ondervraagden worden vergeleken, bij voorbeeld mannen ten opzichte van vrouwen, hoge scoorders op de schaal versus lage scoorders.

3 *Interne structuur/homogeniteit*; de homogeniteit van een schaal geeft aan in hoeverre de items van een schaal eenzelfde verschijnsel op eenzelfde wijze meten. Een hoge interne consistentie wordt onder andere weerspiegeld in een hoge inter item-correlatie. Is de invloed van toevallige factoren groot of meten de items verschillende achterliggende latente kenmerken dan wordt de item-intercorrelatie als regel lager.

4 *Construct of congruente validiteit*; congruente validiteit geeft de mate aan waarin een bepaalde schaal een zelfde verschijnsel meet als een ander meetinstrument, waarvan verondersteld wordt dat deze hetzelfde verschijnsel zal meten. De correlaties tussen de verschillende meetinstrumenten worden daarbij als maatstaf gehanteerd.

5 *Concurrent validiteit* betreft de functionering van het via deze schaal gemeten verschijnsel in het theoretisch model. Het gaat daarmee om een toets op de sterkte van de veronderstelde verbanden tussen deze en andere variabelen in het theoretisch verklaringmodel.

Idealiter heeft men informatie nodig over elk van deze criteria, maar in de praktijk blijkt de onderzoeker zich gemakshalve vaak te beperken tot een willekeurige selectie uit die set van criteria.

11.5 Het meten van eenzaamheid met behulp van een open vraag

Uit voorafgaand onderzoek is gebleken dat mensen die eenzaamheid ervaren, soms moeite hebben hun eenzaamheidsgevoelens samen te vatten in de antwoorden op voorgelegde items of andere voorgestructureerde benaderingen. Er is soms behoefte aan het geven van nadere toe-

lichting, een nadere, subjectieve verduidelijking van de persoonlijke ervaringen.

We wilden in deze studie de betrokkenen expliciet de mogelijkheid bieden iets meer over hun eenzaamheidservaringen te vertellen. Daartoe is aan die ondervraagden die op de directe uitspraak 'Ik voel me soms wel eens eenzaam' hadden geantwoord met een score van 3 of hoger, en/of op de *self-rating* een score hadden behaald van 2 of hoger (minstens matig eenzaam) de volgende vraag voorgelegd: 'Kunt u wat meer vertellen over uw eenzaamheid?' Van alle soorten antwoorden die in reactie op deze open vraag zijn te verwachten, interesseerden ons met name de antwoorden die zouden zijn onder te brengen in de categorieën: (1) attributie (dat is oorzaaktoekenning) van eenzaamheid en (2) aanpassings- of afweermechanismen.³ Wanneer mensen meer georiënteerd zijn op afweer van eenzaamheid en daarvan blijkt geven in de nadere verduidelijking van hun gevoelens, bestaat de kans dat juist als gevolg van deze houding op één of meer van de eenzaamheidschalen een lagere score wordt behaald dan anders het geval zou zijn geweest. Spontane opmerkingen in het antwoord op de open vraag waaruit attributie, aanpassing dan wel afweer van eenzaamheid blijkt kan volgens deze veronderstelling worden ingezet als extra argument bij de kwaliteitscontrole van de verschillende eenzaamheidsmeetinstrumenten.

11.6 Procedure

In het *pilot*-onderzoek dat is uitgevoerd ter voorbereiding van de eerste hoofdmeting binnen het onderzoeksprogramma 'Leefvormen en sociale netwerken van ouderen' (NESTOR-LSN), werden de eerder genoemde twee schalen ter meting van eenzaamheid ingezet, alsmede de twee

3 *Attributie* betreft de toeschrijving van de oorzaak van zijn of haar eenzaamheid aan bijvoorbeeld het gedrag of de houding van specifieke personen, aan bepaalde omstandigheden (ziekte, ouderdom, verhuizing; *niet*: het overlijden van de partner!), aan persoonlijke sociale of psychische onvermogens, aan de negatieve stereotypering van de groep waartoe men behoort of aan de samenleving in het algemeen.

We spreken van *aanpassing en afweer* wanneer men de eigen gevoelens van eenzaamheid probeert te 'ontkennen', wanneer men de betekenis van sociale relaties gaat afzwakken en over gaat naar positieve uitspraken over het alleen zijn, wanneer men in een houding vervalt van 'aan eenzaamheid is toch niets te doen', in geval van doelverlegging (aandacht verleggen van sociale relaties naar een hobby, huisdieren, enzovoort.), wanneer wordt verwezen naar andere groepen die het ook slecht of nog slechter hebben, dan wel verwijst naar de eigen actieve opstelling om het probleem aan te pakken.

directe eenzaamheidsbenaderingen. De vragenlijst is voorgelegd aan in totaal 179 mensen van 65 jaar en ouder te Uithoorn. Van deze 179 mensen voldeden er 74 aan het criterium van minstens 'matig eenzaam'. Deze 74 mensen hebben tevens de open vraag voorgelegd gekregen om iets meer te vertellen over hun eenzaamheid. De namen en adressen van de te ondervragen personen waren verkregen via het bevolkingsregister van Uithoorn. Alle ondervraagden zijn thuis opgezocht en geïnterviewd door de interviewers, die daartoe waren uitgerust met lap-computers. De interviews hebben plaatsgevonden in oktober tot en met december 1990.

11.6.1 *Analyse-procedure*

In deze bijdrage zal nu verslag worden gedaan van de analyses op de gebruikte meetinstrumenten. Daarbij zullen achtereenvolgens de criteria voor de onderlinge kwaliteitsbepaling, zoals hiervoor genoemd, worden langsgelopen.

1 In de eerste analysestap zullen *betrouwbaarheidsanalyses* worden uitgevoerd op de items van respectievelijk de UCLA en de Nederlandse schaal.

2 Vervolgens zullen we ons bezig houden met een controle op de *robustheid van de betrouwbaarheidsmaten* van beide schalen. We zullen deze robuustheid testen door na te gaan of de alpha-waarden van betrouwbaarheid van de schalen in te onderscheiden subgroepen gelijk zijn (Hakistan en Whalen, 1976). Voor de bepaling van de mate van robuustheid verdelen we de oorspronkelijk groep van ondervraagden steeds in twee subgroepen:

a naar sekse; aan een meetinstrument mag de eis worden gesteld dat het robuust is voor sekse, dat wil zeggen dat het instrument in gelijke mate geschikt is voor het verzamelen van deze gegevens bij vrouwen als bij mannen;

b naar leeftijd; uit eerder onderzoek is gebleken dat er aanwijzingen zijn dat eenzaamheid niet voor elke leeftijdscategorie saillant is (Liefbroer en De Jong Gierveld, 1990; Perlman, 1988). Zo kan bij voorbeeld het ontbreken van een partnerrelatie in het begin van de volwassenheid en op hoge leeftijd als 'normaal' worden gezien, terwijl het ontbreken van een partnerrelatie op middelbare leeftijd afwijkt van de situatie waarin de meeste leeftijdsgenoten zich dan bevinden. Wanneer men zou willen onderzoeken of de intensiteit van eenzaamheid verschilt naar gelang men in de ene of de andere levensfase verkeert, dient het daarbij te gebruiken meetinstrument in gelijke mate geschikt te zijn voor gebruik onder ondervraagden van verschillende leeftijd;

c naar het al of niet aanwezig zijn van een partnerrelatie, vanwege de betekenis die deze relatie heeft voor de kans op eenzaamheid.

Naast deze drie inhoudelijk gemotiveerde onderscheidingen in deelpopulaties, willen we in deze analyse ook een tweetal methodologisch te verantwoorden deelpopulaties onderscheiden en bestuderen. Subgroepen worden gekarakteriseerd:

d naar de volgorde waarin de eenzaamheidsvragen werden voorgelegd aan de respondenten. Eerder is door ons betoogd (De Jong Gierveld, 1984) dat het onderzoek naar eenzaamheid in *survey*-onderzoek gebaat is met een zekere openheid van de respondent. Een dergelijke openheid kan bereikt worden door het toch enigzins taboe-geladen onderwerp in te leiden bij voorbeeld met gerelateerde, minder bedreigende onderwerpen. Zo is de verwachting dat een eenzaamheidsmeetinstrument dat als tweede in een serie wordt voorgelegd, een hogere intensiteit van eenzaamheid zal kunnen registreren en betere psychometrische kwaliteiten zal vertonen dan het als eerste aangeboden meetinstrument. In het kader van het onderhavige onderzoek was een experimenteel design realiseerbaar, waarbij voor de helft van de ondervraagden eerst de UCLA-schaal werd aangeboden en vervolgens de De Jong Gierveld-schaal, en voor de andere helft van de ondervraagden was de omgekeerde volgorde van aanbieding uitgezet. De experimentele opzet van de studie maakt het nu mogelijk vast te stellen of de schaalbaarheid van de instrumenten verandert wanneer daaraan voorafgaand een vergelijkbaar meetinstrument is gehanteerd;

e naar de duur van het interview-proces, i.c. de duur die gemoeid is met het stellen van de bedoelde vragen en het geven van de bijbehorende antwoorden. Aan het proces van vraag en antwoord is in de loop van de jaren veel aandacht besteed (zie voor een overzicht: Van der Zouwen en Dijkstra, 1989). Het computergestuurd interviewen, zoals ook in dit onderzoek gerealiseerd is, maakt het mogelijk een nauwkeurige tijdsregistratie te voeren. Zodoende kan exploratief onderzocht worden of de duur van het interviewproces samenhangt met de kwaliteit van de verzamelde gegevens. In dit verband duidt de conditie 'kort' op een gemiddelde duur van maximaal een kwart minuut per item; als 'lang' zijn geregistreerd alle interviews waarbij gemiddeld meer dan een kwart minuut per item gebruikt is voor het stellen van de vraag en de beantwoording daarvan.

3 In de derde analysestap houden we ons bezig met de toets op de *homogeniteit* van de schalen. Met behulp van de procedures zoals ontwik-

keld door Mokken (1970), kan worden vastgesteld of één achterliggend concept wordt gemeten. De zogenaamde H-waarde van een schaal (alsmede de H_i -waarden van de schaalitems) dient minstens .30 (en positief) te zijn; een H-waarde groter dan .50 geeft aan dat de schaal sterk homogeen is. De H_{ij} -waarden van de items dienen minimaal steeds positief te zijn.

4 De H-waarden zullen ook worden bepaald voor de 5 typen van deelpopulaties, zoals onder (2) uitgewerkt, teneinde de *robuustheid van de homogeniteitswaarden* te testen (Marascuilo, 1966).

5 Voor de bepaling van de *congruente validiteit* zullen we de correlaties tussen de verschillende eenzaamheidsschalen en de directe meetinstrumenten voor eenzaamheid en tussen de eenzaamheidsschalen onderling berekenen.

6 Wanneer we nagaan welke de samenhangen zijn tussen de scores op de eenzaamheidsschalen enerzijds en de meetinstrumenten voor andere centrale begrippen uit het theoretisch verklaringsmodel van eenzaamheid (De Jong Gierveld, 1987a) anderzijds, dan toetsen we op dat moment de *zg. concurrent validiteit*. Uit het verklaringsmodel voor eenzaamheid zijn daartoe die variabelen geselecteerd die de omvang en de kwaliteit van het gerealiseerde relatiernetwerk betreffen, namelijk de af- of aanwezigheid van een partnerrelatie, het aantal genoemde familieleden, burens en overige relaties (vrienden, kennissen, collega's en dergelijke), alsmede de intensiteit van de ontvangen instrumentele en emotionele ondersteuning (Van Tilburg, 1988).

11.7 Resultaten

Alvorens in te gaan op de kwaliteit van de twee eenzaamheidsschalen geven we in tabel 1 een samenvattend overzicht van de substantieve uitkomsten van de eenzaamheidsmetingen met behulp van deze schalen, onder de 65-plussers van Uithoorn. Beide schalen wijzen uit dat de gemiddelde eenzaamheidsscores van vrouwen en van mannen niet significant van elkaar verschillen. Daarentegen is er wel een significant verschil in de hoogte van de gemiddelde eenzaamheidsscores naar leeftijd. Voor beide schalen geldt dat mensen van 75 jaar en ouder gemiddeld eenzamer zijn dan jong-ouderen. Mensen zonder partner zijn gemiddeld eenzamer dan mensen met een partner. De De Jong Gierveld-schaal wijst een significant verschil aan, de UCLA-schaal een trend in de bedoelde richting. De volgorde waarin de schalen worden aangebo-

den heeft geen significant effect op de hoogte van de eenzaamheidsscores. Dat kan niet worden gezegd van de tijd die benodigd is voor de afname van de eenzaamheidsitems. Mensen die eenzamer zijn hebben meer tijd nodig voor de beantwoording van de items. Het is op dit moment niet duidelijk hoe deze (significante) samenhang precies moet worden verklaard; aannemelijk is dat eenzame mensen bij deze voorhen saillante vragen meer tijd nemen voor het geven van verduidelijkingen, voorbeelden of kanttekeningen bij hun antwoorden op de vragen en items.

	De Jong Gierveld-schaal range 0-11 (N = 179)			UCLA-schaal, range 16-80 (N = 178)		
	Conditie		t	Conditie		t
	0	1		0	1	
	M (N)	M (N)	(p)	M (N)	M (N)	(p)
sekses	2.2 (89)	2.3 (890)	-.2 (.85)	30.3 (88)	30.0 (90)	.2 (.87)
leeftijd						
0 = 65-74 jaar	1.9 (137)	3.4 (42)	-3.2 (.00)	28.8 (136)	34.5 (42)	-3.2 (.00)
1 = 75-88 jaar						
partner	2.9 (54)	2.0 (125)	2.1 (.03)	31.8 (53)	29.4 (125)	1.5 (.15)
0 = geen partner						
1 = wel partner						
volgorde schalen	2.4 (97)	2.1 (82)	.6 (.51)	30.4 (97)	29.9 (81)	.3 (.74)
0 = DJG-UCLA						
1 = UCLA-DJG						
duur vraag + antwoord	1.6 (128)	3.8 (51)	-5.5 (.00)	28.6 (117)	33.0 (61)	-2.8 (0.1)
0 = kort						
1 = lang						

Tabel 1 Gemiddelde scores op de De Jong Gierveld-schaal en de UCLA-schaal voor verschillende deelpopulaties

De kwaliteitsbepaling van de twee schalen met behulp van zes criteria levert het volgende beeld op:

1 De *betrouwbaarheid* van de UCLA-schaal, gemeten over 16 items (n = 167) is uit te drukken met een $\alpha = .81$. Voor de 11 items van de

De Jong Gierveld-schaal is de waarde van $\alpha = .86$. Zoals reeds gemeld is de alpha sterk gevoelig voor het aantal items; bij een groter aantal items in een schaal mag een hogere waarde van alpha worden geëist. Swanborn (1982) stelt dat bij een schaal van 10 tot 15 items een alpha-waarde van minstens .85 moet worden bereikt. De De Jong Gierveld-schaal van 11 items voldoet aan dit criterium. De betrouwbaarheid van de UCLA-schaal is voor een bereik van 16 items duidelijk te laag.

2 De resultaten van de *robustheidstests op de betrouwbaarheidswaarden* zijn weergegeven in tabel 2. Voor elk van de onderscheiden deelpopulaties worden de alpha-waarden weergegeven, eerst voor de De Jong Gierveld-schaal, daarna ook voor de UCLA-schaal. Tevens is aangegeven of de verschillen in alpha-waarden, zoals geconstateerd, significant zijn.

	De Jong Gierveld-schaal, 11 items N = 172, $\alpha = .86$			UCLA-schaal, 16 items N = 167, $\alpha = .81$		
	Conditie		p	Conditie		p
	0 (N)	1 (N)		0 (N)	1 (N)	
sekse 0 = man 1 = vrouw	.85 (84)	.88 (88)	.33	.80 (85)	.81 (82)	.82
leeftijd 0 = 65-74 jaar 1 = 75-88 jaar	.85 (132)	.87 (40)	.61	.81 (129)	.78 (38)	.60
partner 0 = geen partner 1 = wel partner	.90 (52)	.84 (120)	.05	.83 (46)	.80 (121)	.43
volgorde schalen 0 = DJG-UCLA 1 = UCLA-DJG	.81 (92)	.91 (80)	.00	.82 (88)	.79 (79)	.56
duur vraag + antwoord 0 = kort 1 = lang	.84 (128)	.85 (51)	.77	.78 (114)	.79 (53)	.83

Tabel 2 De betrouwbaarheid α van de De Jong Gierveld-schaal en de UCLA-schaal voor verschillende deelpopulaties

De betrouwbaarheid van de De Jong Gierveld-schaal is robuust wanneer mannen tegen vrouwen worden vergeleken, wanneer jong-ouderen worden vergeleken tegen de oud-ouderen en eveneens wanneer snelle en minder snelle afnames van de eenzaamheidsschalen aan de orde zijn. De betrouwbaarheid van deze schaal is echter niet robuust voor de overige twee typen van deelpopulaties: zo is de betrouwbaarheid van de schaal aanzienlijk hoger wanneer de schaal wordt voorafgegaan door de UCLA-schaal dan wanneer de omgekeerde volgorde gehanteerd wordt en wanneer de schaal wordt voorgelegd aan ondervraagden zonder partnerrelatie.

De (on-)betrouwbaarheid van de UCLA-schaal blijkt robuust te zijn voor alle vijf hier gehanteerde typen van deelpopulaties.⁴

3 De Mokken-analyse wijst uit dat de H-waarde voor de De Jong Gierveld-schaal .37 is, in principe indicierend een voldoende mate van *homogeniteit* en een zwakke schaal. De H_i -waarde van de items 1 en 4 zijn echter elk lager dan .30 (respectievelijk .21 en .29). Daarmee kan ook de schaal als geheel niet als voldoende homogeen worden opgevat.

De UCLA-schaal is zeker niet homogeen. De H-waarde van .23 is onvoldoende, verder zijn er negatieve waarden van de H_{ij} 's en voor maar liefst 10 items is de H_i -waarde lager dan .30. Gegeven deze resultaten is vervolgens gezocht naar het voorkomen van homogene schalen binnen het bereik van de oorspronkelijke De Jong Gierveld-schaal, respectievelijk UCLA-schaal (van 16 items). Bij dit zoekproces is uitgegaan van een nieuw te construeren schaal met een H-waarde van minimaal .40.

De zoekprocedure levert voor de De Jong Gierveld-schaal het volgende resultaat: één schaal met de zes negatieve items en één schaal bestaande uit vier van de vijf positief geformuleerde items (item 1 past niet in de schaal). De homogeniteit van de schaal met negatieve items komt dan uit op $H = .52$ en voor de schaal met de positieve items op .48.⁵

4 Deze betrouwbaarheids- en robuustheidsanalyses zijn ook uitgevoerd voor de eerste elf items van de UCLA-schaal, om zodoende te controleren voor het verschil in lengte van de twee schalen. Zoals te verwachten was, is de betrouwbaarheid van de UCLA-schaal dan veel lager, namelijk voor alle respondenten .77. De test op robuustheid geeft in dat geval hetzelfde beeld als voor de zestien items van de UCLA-schaal.

5 Reeds in de fase van de constructie van de De Jong Gierveld-schaal werden we geconfronteerd met de mogelijkheid dat de unidimensionele 11 item-schaal soms uiteen valt in een subschaal gebaseerd op de positieve en een subschaal gebaseerd op de negatieve items. De eerder gesignaleerde 'outliers', namelijk de items 1 en 4 functioneren in be-

Van de zestien UCLA-schaalitems zoals in deze studie gebruikt, blijken er (slechts) zeven een schaal te vormen ($H = .51$), daarin zijn betrokken vier positieve items (itemnummers 5, 16, 19 en 20) en drie negatieve items (itemnummers 11, 12 en 14).⁶

4 Voor de vaststelling van de *robuustheid van de homogeniteitswaarden* van de drie schalen is gebruik gemaakt van de gegevens uit tabel 3.

	Conditie		De Jong Gierveld, 6 negatieve items, N = 178, H = .52, rho = .85, se = .053			De Jong Gierveld, 4 positieve items, N = 178, H = .48, rho = .70, se = .065			UCLA, 7 items, N = 178, H = .51, rho = .77, se = .058		
	0	1	0	1	p	0	1	p	0	1	p
	N	N	H (se)	H (se)		H (se)	H (se)		H (se)	H (se)	
sekse	88	90	.43 (.082)	.66 (.063)	.03	.46 (.087)	.53 (.105)	.64	.51 (.088)	.55 (.079)	.76
0 = man											
1 = vrouw											
leeftijd	136	42	.48 (.067)	.58 (.089)	.39	.45 (.082)	.54 (.111)	.52	.53 (.074)	.44 (.091)	.44
0 = 65-74 jaar											
1 = 75-88 jaar											
partner	53	125	.67 (.080)	.52 (.076)	.19	.71 (.105)	.40 (.074)	.02	.51 (.101)	.52 (.066)	.91
0 = geen partner											
1 = wel partner											
volgorde schalen	97	81	.48 (.072)	.64 (.080)	.14	.42 (.082)	.55 (.112)	.33	.46 (.064)	.57 (.100)	.36
0 = DJG-UCLA											
1 = UCLA-DJG											
duur vraag + antwoord	117	61	.49 (.069)	.52 (.087)	.79	.43 (.091)	.51 (.096)	.54	.49 (.079)	.50 (.085)	.93
0 = kort											
1 = lang											

Tabel 3 De homogeniteit H van de De Jong Gierveld-schaal van negatieve items, respectievelijk van positieve items, en de UCLA-schaal van zeven items, voor verschillende deelpopulaties

paalde omstandigheden als de veroorzakers van dit proces van splitsing van de oorspronkelijke schaal in twee subschalen. "There were no theoretical grounds for bidimensionality. If a second dimension existed, it could clearly be a methodological artifact - response error (. . .) A study conducted by Zeller en Carmines (1980) provides support for such a notion. Using factor analysis to test the dimensionality of a set of positively and negatively phrased self-esteem items, they demonstrated that the second dimension in their research was clearly a methodological artifact" (De Jong Gierveld en Kamphuis, 1985, 295).

6 Er ontstaan ook nog twee schalen van ieder twee items; deze worden verder gegered.

Daarbij blijkt dat de De Jong Gierveld-schaal van negatieve items robuust is voor vier kenmerken, maar niet voor sekse. Dat laatste betekent dat de schaal veel homogener is voor vrouwen dan voor mannen. De De Jong Gierveld-schaal van positieve items is robuust voor vier kenmerken; niet robuust voor het al of niet hebben van een partnerrelatie. De schaal is homogener voor ondervraagden zonder een partnerrelatie dan voor ondervraagden met een partnerrelatie.

De homogeniteit van de UCLA-schaal van zeven items is robuust voor alle onderzochte kenmerken.

5 Zoals gemeld zullen we de *congruente validiteit* van de eenzaamheidschalen bepalen via de onderlinge correlaties tussen de schalen en de directe vragen naar eenzaamheid. De resultaten van deze bewerkingen zijn weergegeven in tabel 4. De hoogte van de correlaties verschilt sterk, waarbij de De Jong Gierveld-schaal opgebouwd uit de negatieve items hoog correleert met de twee directe eenzaamheidsmeetinstrumenten. Ook de laatste twee vertonen onderling een interessante correlatie (alle correlaties vermeld in tabel 4 zijn significant, $p < .001$). De UCLA-schaal en de Nederlandse schaal bestaande uit positieve items blijken onderling ook goed te correleren. Op basis van de geconstateerde verschillen in hoogte van de correlaties lijkt het vervolgens niet aannemelijk alle hier gebruikte meetinstrumenten op te vatten als indicierend één en hetzelfde verschijnsel.

	DJG neg. items	DJG pos. items	UCLA 7 items	direct 1	direct 2
DJG, negatieve items	-	.43	.51	.64	.57
DJG, positieve items		-	.70	.35	.25
UCLA, 7 items			-	.48	.30
uitspr. 1; niet/matig/ sterk eenzaam				-	.67
uitspr. 2; soms eenzaam					-

Tabel 4 Correlaties tussen de scores op de eenzaamheidsschalen en de scores op de directe meetinstrumenten voor eenzaamheid.

6 De samenhangen tussen de scores op de drie eenzaamheidsschalen en de variabelen die de omvang en de kwaliteit van het gerealiseerde netwerk betreffen, namelijk de af- of aanwezigheid van een partnerrelatie, het aantal genoemde familieleden, burens en overige relaties, alsmede de variabelen betreffende de intensiteit van de ontvangen instrumen-

tele en emotionele ondersteuning zijn in tabel 5 opgenomen. De gegevens laten zien dat het patroon van significante samenhangen verschilt tussen enerzijds de De Jong Gierveld-schaal van negatieve items en anderzijds de De Jong Gierveld-schaal van positieve items en de UCLA-schaal van 7 items.

	DJG negatieve items	DJG positieve items	UCLA 7 items
niet/wel partnerrelatie	-.29 ***	.09	-.01
aantal genoemde familieleden (0-3)	-.10	-.25 ***	-.21 **
aantal genoemde burens (0-2)	-.19 **	-.34 ***	-.32 ***
aantal genoemde vrienden, enz. (0-3)	-.10	-.29 ***	-.30 ***
ontvangen instrumentele ondersteuning	.14 *	-.17 *	-.17 **
ontvangen emotionele ondersteuning	-.17 *	-.26 ***	-.31 ***

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Tabel 5 Correlaties tussen de scores op drie eenzaamheidsschalen en het aantal relaties en de ontvangen ondersteuning

De score op de eerstgenoemde schaal van negatieve items blijkt vooral te worden bepaald door de afwezigheid van een partnerrelatie en vervolgens, maar in mindere mate, door het ontbreken van contacten met burens. Het ontbreken van een partner in het huishouden en het niet beschikbaar zijn van contacten met de burens, maakt dat velen instrumentele steun elders moeten zoeken op momenten dat aan die steun sterk behoefte bestaat. Het moeten accepteren van deze instrumentele steun van derden is daarom in dit geval ook te beschouwen als een indicator van een gemis aan bepaalde typen van relaties of eenzaamheid. De scores op de beide andere schalen hangen direct samen met kenmerken van het bredere relatienetwerk: een geringer aantal genoemde burenscontacten, vriendencontacten en contacten met familieleden hangen samen met een hogere score op de UCLA-schaal en op de De Jong Gierveld-schaal van positieve items. Daarnaast blijkt een ervaren tekort aan instrumentele en emotionele ondersteuning eveneens samen te hangen met de score op deze beide schalen.

In rekening brengend deze verschillende patronen van correlaties en anderzijds aansluitend bij de inhoud van de items uit de respectievelijke schalen kan samenvattend worden gesteld, dat met de De Jong Gierveld-schaal van negatieve items 'emotionele eenzaamheid' wordt gemeten (Russell, Cutrona, Rose en Yurko, 1984; Weiss, 1973). De UCLA-schaal van zeven items en de De Jong Gierveld-schaal van

positieve items meten dan 'sociale eenzaamheid'. De begrippen emotionele en sociale eenzaamheid verwijzen naar het onderscheid van Weiss (1973).

Wat kan de *inhoudsanalyse op de antwoorden op de open vraag* nog bijdragen in deze discussie? In totaal 74 van de 179 ondervraagden hebben de open vraag voorgelegd gekregen: "Kunt u wat meer vertellen over uw eenzaamheid?"

Door 23 ondervraagden (31.1%) wordt één van de vormen van attributie genoemd en door 15 ondervraagden (20.3%) wordt één van de facetten van aanpassing of verweer genoemd in de persoonlijke antwoorden op de open vraag. Hangt de validiteit van de verschillende eenzaamheidsmeetinstrumenten samen met het al of niet noemen van attributie, aanpassing en/of verweer? Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn Anova-analyses uitgevoerd, waarbij onder andere attributie, aanpassing en afweer als variabelen zijn ingebracht. Dan blijkt dat het al of niet noemen van attributie in het geheel niet significant samenhangt met de vier ingezette eenzaamheidsschalen/benaderingen. Het noemen van één van de facetten van aanpassing of verweer blijkt daarentegen significant samen te hangen met de antwoorden op de vraag: "Voelt u zich soms wel eens eenzaam?" Het noemen van zo'n facet van aanpassing of afweer gaat samen met een significant lagere score op deze vraag. Er is geen significante samenhang tussen afweer/aanpassing en de scores op de overige eenzaamheidsmeetinstrumenten.

Wat onderscheidt de vraag "Voelt u zich soms wel eens eenzaam?" van de andere instrumenten? Qua inhoud is deze vraag het meest direct gericht op de meting van de meer tijdelijke verschijningen van eenzaamheid. Klaarblijkelijk kan juist de intensiteit van deze tijdelijke vorm van eenzaamheid beduidend worden verminderd door vormen van aanpassing en van afweer. De overige eenzaamheidsmeetinstrumenten meten de meer stabiele vormen van eenzaamheid, welke niet verminderd kunnen worden door aanpassing en afweer.

11.8 Conclusies

De toepassing van twee schalen voor eenzaamheid in een onderzoek maakte het mogelijk deze veelgebruikte instrumenten naar kwaliteit en validiteit te vergelijken. De De Jong Gierveld-schaal is voldoende betrouwbaar, maar onvoldoende homogeen en robuust, terwijl de UCLA-schaal niet voldoet aan de assumpties van een schaalmodel. Uit het na-

dere onderzoek blijkt dat de De Jong Gierveld-schaal twee dimensies omvat die elk voldoende betrouwbaar en homogeen kunnen worden gemeten; bij de robuustheid kunnen vraagtekens worden gezet. De validiteit van het instrument met de negatief geformuleerde items als meetinstrument voor emotionele eenzaamheid is als voldoende aan te merken. Het andere instrument komt sterk overeen met de kerndimensie van de UCLA-schaal. Bij een vergelijking tussen deze twee instrumenten ten aanzien van betrouwbaarheid, homogeniteit en validiteit blijkt de kern van de UCLA-schaal echter beter te zijn, terwijl deze bovendien het voordeel heeft zowel positief als negatief geformuleerde items te gebruiken.

Wanneer gekozen dient te worden tussen de De Jong Gierveld-schaal en de UCLA-schaal ligt de keuze voor de De Jong Gierveld-schaal voor de hand, waarbij het de voorkeur zou verdienen deze als multi-dimensioneel op te vatten.

We mogen stellen dat de inbreng van gegevens uit de inhoudsanalyse op de antwoorden op de open vraag ons zicht op de aard en werking van de eenzaamheidsinstrumenten verder heeft aangescherpt en verdiept. De methodologische en substantiële kenmerken ('vertekeningen') van bepaalde instrumenten werden nader aan het licht gebracht door de inzet van instrument-triangulatie. Dat brengt ons afsluitend tot het oordeel dat instrument-triangulatie zeer nuttig ingezet kan worden op die gebieden waar een *systematische* en grondige vergelijking geweest of noodzakelijk is. Te snel wordt anders geconcludeerd en veelal op te lichtvaardige gronden dat een instrument geschikt is voor meermalig gebruik.

Uiteraard kost een dergelijke systematische en grondige vergelijking via triangulatie veel tijd en inzet van de onderzoekers, de winst echter die op deze wijze werkend kan worden gemaakt op het gebied van de validiteit en betrouwbaarheid van het meetinstrumentarium, maakt de moeite zeker lonend.

Literatuur

- Blalock, H.M., *Conceptualization and measurement in the social sciences*, Sage, Beverly Hills, 1982.
- Hakistan, A.R. en Whalen, T.E., 'A k-sample significance test for independent alpha coëfficiënts', in: *Psychometrika*, 41, 1976, 219-231.
- Jong Gierveld, J. de, *De ongehuwden*, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1969.
- Jong Gierveld, J. de, *Eenzaamheid; een meersporig onderzoek*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1984.

- Jong Gierveld, J. de, 'Begripsvorming in symbolisch-interactionistisch perspectief; de ontwikkeling van een operationele definitie van eenzaamheid', in: Arts, W.A., Hilhorst, H.W.A. & Wester, F. (red.), *Betekenis en interactie; symbolisch interactionisme als onderzoeksperspectief* (Boeknummer van het tijdschrift *Mens en Maatschappij*), 1985, pp.98-112.
- Jong Gierveld, J. de, 'Developing and testing a model of loneliness', in: *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 1987a, 119-128.
- Jong Gierveld, J. de, 'Twee meten meer dan één; het complementaire gebruik van survey- en interpretatieve methoden in een onderzoeksproject', in: Swanborn, P.G. & van der Zouwen, J. (red.), *Interpretatie en variantie; ontmoeting van kwalitatieve en kwantitatieve onderzoekers* (Speciaal nummer van het tijdschrift *Sociologische Gids*), 6, 1987, 420-429.
- Jong Gierveld, J. de, en Kamphuis, F., 'The development of a Rasch-type loneliness-scale', in: *Applied Psychological Measurement*, 9, 1985, 289-299.
- Jong Gierveld, J. de, en Raadschelders, J. 'Types of loneliness', in: L.A. Peplau en D. Perlman (eds), *Loneliness; a sourcebook of current theory, research and therapy*, Wiley, New York, 1982, pp. 81-104.
- Jong Gierveld, J. de & Van Tilburg, T., 'Het meten van persoonlijke ervaringen en gevoelens in vragenlijstonderzoek', in: J. De Jong Gierveld, J. en J. Van der Zouwen (red.), *De vragenlijst in het sociaal onderzoek*, Van Loghum Slaterus, Deventer, 1987, pp. 67-83.
- Maso, I. en Smaling, A. (red.), *Objectiviteit in kwalitatief onderzoek*, Boom, Meppel, 1990.
- Marangoni, C. en Ickes, W., 'Loneliness: a theoretical review with implications for measurement', in: *Journal of social and personal relationships*, 6, 1989, 93-128.
- Marascuilo, L.A., 'Large sample multiple comparisons', in: *Psychological Bulletin*, 65, 1966, 280-290.
- Milardo, R.M., 'Theoretical and methodological issues in the identification of the social networks of spouses', in: *Journal of Marriage and the Family*, 51, 1989, 165-174.
- Miles, M.B. en Huberman, A.M., *Qualitative Data Analysis; a Sourcebook of new methods*, Sage, Beverly Hills, 1984.
- Mokken, R.J., *A theory and procedure of scale analysis*, Mouton, Den Haag, 1970.
- Nievaard, A.C., 'Validiteit en betrouwbaarheid in kwalitatief onderzoek', in: I. Maso en A. Smaling (red.), *Objectiviteit in kwalitatief onderzoek*, Boom, Meppel, 1990, pp. 75-96.
- Perlman, D. en Peplau, L.A., 'Towards a social psychology of loneliness', in: R. Gilmore en S. Duck (eds.), *Personal Relationships; 3. Personal relationships in disorder*, Academic Press, Londen, 1981.
- Russell, D., 'The measurement of loneliness', in: L.A. Peplau en D. Perlman (eds.), *Loneliness; a sourcebook of current theory, research and therapy*, Wiley, New York, 1982, pp. 81-104.
- Russell, D., Cutrona, C.E., Rose, J. en Yurko, K., 'Social and emotional loneliness: an examination of Weiss's typology of loneliness', in: *Journal of personality and social psychology*, 46, 1984, 1313-1321.
- Russell, D., Peplau, L.A. en Cutrona, C.E., 'The revised UCLA Loneliness Scale: concurrent and discriminant validity evidence', in: *Journal of Personality and Social Psychology*, 39, 1980, 472-480.
- Schermerhorn, W. & van Steenis, H.J., *Leerboek der Landmeetkunde*, Argus, Amsterdam, 1953.
- Smaling, A., 'Objectiviteit en rolneming', in: I. Maso en A. Smaling (red.), *Objectiviteit in kwalitatief onderzoek*, Boom, Meppel, 1990, pp. 30-49.

- Swanborn, P.G., *Schaaltechnieken; theorie en praktijk van acht eenvoudige procedures*, Boom, Meppel, 1982.
- Swanborn, P.G., 'Vormen van verklaren', in: P.G. Swanborn en J. van der Zouwen (red.), *Interpretatie en variantie; ontmoeting van kwalitatieve en kwantitatieve onderzoekers* (Speciaal nummer van het tijdschrift *Sociologische Gids*), 34, 1987, pp. 408-419.
- Swanborn, P.G., 'De probleemstelling, in het bijzonder bij interpretatief onderzoek', in: *Sociologische Gids*, 37, 1990a, 107-123.
- Swanborn, P.G., 'Objectiviteit: een poging tot duidelijkheid', in: I. Maso en A. Smaling (red.), *Objectiviteit in kwalitatief onderzoek*, Boom, Meppel, 1990b, pp. 50-74.
- Swanborn, P.G. en P.J.M. van Zijl, 'Interactionists do it only symbolically; een inhoudsanalyse van symbolisch interactionistisch onderzoek', in: *Mens en Maatschappij*, 1984, 143-164.
- Swanborn, P.G. en J. van der Zouwen (red.), *Interpretatie en variantie; ontmoeting van kwalitatieve en kwantitatieve onderzoekers* (Speciaal nummer van het tijdschrift *Sociologische Gids*), 1987.
- Teunissen, J., 'Triangulatie als onderzoeksstrategie in symbolisch interactionistisch onderzoek. Etniseringsprocessen bij Marokkaanse en Turkse kinderen in het lager onderwijs', in: W.A. Arts, H.W.A. Hilhorst en F. Wester (red.), *Betekenis en Interactie; symbolisch interactionisme als onderzoeksperspectief* (Boeknummer van het tijdschrift *Mens en Maatschappij*), 1985.
- Tilburg, T.G. van, *Verkregen en gewenste ondersteuning in het licht van eenzaamheidservaringen* (diss.), Vrije Universiteit, Amsterdam, 1988.
- Webb, E.J., Campbell, D.T., Schwartz, R.D. en Sechrest, L., *Unobtrusive measures: nonreactive research in the social sciences*, RandMcNally, Chicago, 1966.
- Weiss, R.S., *Loneliness, the experience of emotional and social isolation*, MIT Press, Cambridge, 1973.
- Wester, F., *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*, Coutinho, Muiderberg, 1987.
- Wester, F., 'Betrokkenheid en objectiviteit in kwalitatief onderzoek', in: I. Maso en A. Smaling (red.), *Objectiviteit in kwalitatief onderzoek*, Boom, Meppel, 1990, pp. 97-116.
- Zeeuw, J. de, *Algemene Psychodiagnostiek II; Testtheorie*, Swets & Zeitlinger, Amsterdam, 1978.
- Zeller, R.A. en E.G. Carmines, *Measurement in the social sciences: the link between theory and data*, Cambridge University Press, New York, 1980.
- Zouwen, J. van der en W. Dijkstra (red.), *Sociaal-Wetenschappelijk onderzoek met vragenlijsten*, VU-uitgeverij, Amsterdam, 1989.

Bijlage 1

Revised UCLA Loneliness Scale (Russell, Peplau en Cutrona, 1980; Russell, 1982).

Origineel	Vertaling (bewerkt)
1 I feel in tune with the people around me	Ik zit op dezelfde golflengte als de mensen om me heen.
2 I lack companionship.	Ik mis gezelschap.
4 I do not feel alone.	Ik voel me niet alleen.
5 I feel part of a group of friends.	Ik voel dat ik deel uitmaak van een groep vrienden.
6 I have a lot in common with the people around me.	Ik heb veel gemeen met de mensen om me heen.
7 I am no longer close to anyone.	Er is niemand meer waarmee ik me nauw verbonden voel.
8 My interests and ideas are not shared by those around me.	Mijn interesses en ideeën zijn anders dan die van de mensen om me heen.
9 I am an outgoing person.	Ik ben een gezelligheidsmens.
11 I feel left out.	Ik voel me buitengesloten.
12 My social relationships are superficial.	Mijn sociale contacten zijn oppervlakkig.
13 No one really knows me well.	Eigenlijk kent niemand me goed.
14 I feel isolated from others.	Ik voel me van anderen geïsoleerd.
16 There are people who really understand me.	Er zijn mensen die me echt begrijpen.
18 People are around me but not with me.	Er zijn wel mensen om me heen, maar ik heb geen band met ze.
19 There are people I can talk to.	Er zijn mensen met wie ik kan praten.
20 There are people I can turn to.	Er zijn mensen bij wie ik terecht kan.

Bijlage 2

Eenzaamheidsschaal (De Jong Gierveld en Kamphuis, 1985)

- 1 Er is altijd wel iemand in mijn omgeving bij wie ik met mijn dagelijkse probleempjes terecht kan.
- 2 Ik mis een echt goede vriend(in).
- 3 Ik ervaar een leegte om me heen.
- 4 Er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen.
- 5 Ik mis gezelligheid om me heen.
- 6 Ik vind mijn kring van kennissen te beperkt.
- 7 Ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen.
- 8 Er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel.
- 9 Ik mis mensen om me heen.
- 10 Vaak voel ik me in de steek gelaten.
- 11 Wanneer ik daar behoefte aan heb, kan ik altijd bij mijn vrienden terecht.

© Coutinho BV 1992

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd door middel van boekdruk, foto-offset, microfilm of welk ander medium dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Omslag en typografie: Marijke Faber
Uitgever: Dick Coutinho, Postbus 10, 1399 ZG Muiderberg

CIP-gegevens Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
Methodologie
Methodologie voor bestuurskundigen : stromingen en methoden / G.J.N. Bruinsma en M.A. Zwanenburg (red.). - Muiderberg : Coutinho
Met lit. opg., reg.
ISBN 90-6283-865-0
NUGI 652
Trefw.: bestuurskunde ; methodologie